

Selver Keleštura *

OBLICI ODUZIMANJA IMOVINE GRAĐANA I REPRIVATIZACIJA (PRIVATIZACIJA) U BOSNI I HERCEGOVINI

I - U V O D

Na početku ovog izlaganja mora se istaći činjenica da su pojmovi "NACIONALIZACIJA I DENACIONALIZACIJA" posljednjih godina vrlo često upotrebljavani u različite svrhe i s različitim ciljevima. Pri tome moramo imati u vidu politički, ekonomski, socijalni ambijent na prostoru bivše Jugoslavije, naročito neposredno prije prvih višestranačkih izbora na ovom prostoru poslije II svjetskog rata.

Izlaganje u oblicima oduzimanja imovine građana teško da može imati pretenzije da bude potpuno, jer radi se o veoma složenoj problematici, a s okvirom na važnost kompliciranost i složenost pitanja o kojima se govori. Ovo je kratak osvrt na odnose u sferi imovinskog prava koji su nastajali (naročito) poslije drugog svjetskog rata do danas, a obilježeni su i rezultirali su prijelazom imovine građana i građansko pravnih lica u državno odnosno društveno vlasništvo (s prijelaznim oblicima odnosno nazivima kao što su: vlasništvo države, općenarodna imovina i dr. eufemistički nazivi). Osnove su bile raznovrsne i mnogobrojne. Postojao je jedan veliki broj propisa koji su sadržavali pravne osnove za prisilno oduzimanje imovine građana i građansko-pravnih lica. 1)

Ovaj rad se bavi nekim od najvažnijih modaliteta oduzimanja imovine građana, osobito prikazom mjesta, uloge i značaja nacionalizacije, agrarne reforme, eksproprijacije i konfiskacije.

Osim toga ukazaćemo na pojmovno odredjenje denacionalizacije, reprivatizacije, privatizacije kao procesa sa suprotnim predznakom.

II - ODUZIMANJE IMOVINE GRAĐANA-OPĆENITO

Prije svega korišteni su neekonomski, a naročito ratni metodi stjecanja vlasništva, mijenjan je vlasnik imovine još za vrijeme rata ili neposredno po njegovom

---

* Mr Selver Keleštura, dipl.pravnik, sekretar općine Zenica

1) Primjenjivano je preko 25 zakona, saveznih i republičkih na osnovu kojih je oduzimana imovina građana.

završetku primjenom Zakona pobjednika (može se reći i silom zakona pobjednika). Naravno u takvom procesu nisu poštovana prava čovjeka i građanina (pravo na imovinu) što je protivno proklamiranim principima socijalističkog društva 2) i naravno međunarodnim ugovorima koji uključuju zaštitu imovinskih prava čovjeka. 3).

Uzged da napomenemo da stjecanje vlasništva primjenom fizičke prisile, prisvajanjem privatne imovine ratnim metodama (izravno ili posredno), civilizirani svijet i humana društva već odavno ne primjenjuju. Utemeljena na državnom vlasništvu, stvorenom preraspodjelom vlasništva uz pomoć instrumentarija nepravedenih i neekonomskih, Jugoslavija je od svog nastanka nosila klicu velike društvene nepravde. Po mnogima, bila je to najveća nepravda do tada učinjena građanima Bosne i Hercegovine. Silom zakona dodjeljivana je imovina građana zaslužnim ratnicima, soluncima, partizanima i dr., s jedne strane, i stvaran ogroman fond državnog vlasništva, s druge strane.

Početak pedesetih godina umjesto državnog vlasništva počinje "inauguracija" novog oblika vlasništva. Zakonom o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva 4) ustanovljeno je društveno vlasništvo kao novi vlasnički odnos. Društveno vlasništvo plus samoupravljanje (taj najsavršeniji odnos u ljudskom društvu) trebali su poboljšati efikasnost u korištenju sredstava za proizvodnju i doprinijeti porastu produktivnosti tj. donijeti ekonomsku efikasnost. Dalji procesi razvijali su se u pravcu sve veće afirmacije samoupravljačkih prava radnika i jačanju društvenog vlasništva uz potpuno eliminiranje kapitala, privatnog vlasništva i poduzetništva.

Takve i tolike proturječnosti koje je iznjedrila Nova Jugoslavija nisu izdržale ispit vremena, ta državna zajednica morala je propasti. Sad je jasno da je ta država bila politička i policijska. Veoma daleko smo bili od koncepta pravne i socijalne države.

Geneza nastajanja državnog odnosa društvenog vlasništva i prikaz najvažnijih modela oduzimanja imovine građana u daljem izlaganju nedvojbeno upućuju na ovakav zaključak.

2) Deklaracija ZAVNOBIH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine Sanski Most, 1.jula 1944.godine.

3) Generalna skupština UN usvojila je 1948.godine Univerzalnu deklaraciju o pravima čovjeka. Tako u čl.17. proklamirano je: "svako ima pravo da posjeduje imovinu, sam i u zajednici s drugim. Niko ne smije biti samovoljno lišen svoje imovine". A u Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina iz 1789.godine je zapisano: "Svojina je nepovredivo i sveto pravo. Niko ne može biti lišen svog prava osim ako iziskuju javne potrebe, ali u tom slučaju samo kad to zakon dopušta".

4) Zakon je objavljen u "Službenom listu FNRJ", br. 43/50. Ovaj zakon predstavljao je nastavak izgradnje kolektivnog vlasništva sa društvenim produkcionim odnosom i radničkim samoupravljanjem.

III - NACIONALIZACIJA

1. Nacionalizacija je predstavljala jednu od najznačajnijih mjera u procesu stvaranja socijalističkog privrednog sektora i državnog vlasništva.

Termin NACIONALIZACIJA potječe od francuske riječi nationalisation čiji je korijen latinska riječ natio koja znači: rod, pleme, narod. Nacionalizacija znači podržavljanje odnosno proglašenje čega općenarodnim ili državnim ili društvenim. Ovo je privredno-politička mjera kojom se podržavljuje grana privrede oduzimanjem imovine (u cjelini ili djelimično) iz privatnog vlasništva, od građana građansko-pravnih lica. Može predstavljati i akt promjene proizvodnih odnosa.

Rukovođenje ideološkim motom "eksproprijacija eksproprijatora" nacionalizacijom su se koristile socijalističke zemlje u kojima je nacionalizacija korištena kao moćan instrument u ekonomskom razvlaštenje i uništenju utjecaja buržoazije. Međutim, nije nacionalizacija korištena jedino u socijalističkim zemljama. Poslije drugog svjetskog rata često je korištena i u razvijenim kapitalističkim zemljama (istina u ograničenom obimu). Tamo je doprinijela preobražaju kapitalizma u državni kapitalizam.

Mnoge razvijene kapitalističke zemlje pribjegle su nacionalizaciji pri vatne imovine (Velika Britanija, Francuska, Njemačka, Švedska). Najveće iskustvo u primjeni nacionalizacije ima Velika Britanija u kojoj je u periodu 1947-1951. provedena velika nacionalizacija. Tom nacionalizacijom nacionalizirane su industrije uglja, električne centrale, industrija gasa, djelimično je nacionalizirana crna metalurgija (107 firmi) i dr. Ovu nacionalizaciju u Velikoj Britaniji koristila je u političkoj kompanji konzervativna stranka.

Početakom 80-tih godina u Francuskoj je dolaskom na vlast socijalistička Fransa Mitterana provedena nacionalizacija privatne imovine u nekim oblastima (banke, osiguravajuća društva).

Inače kada se govori o provodjenju nacionalizacija privatne imovine u kapitalističkim zemljama ta se mjera tumačila kao mjera koja je svojvrstan izraz ekonomske (i društvene) krize proizašle kao rezultat proturječnosti u koje zapada kapitalistički način proizvodnje. Međutim, takva ocjena ne može se bezrezervno prihvatiti. Zašto?

Kapitalistička država ima i raspoložu svježim kapitalom i u takvim situacijama je u stanju da građansko-pravnim licima i građanima, čiju imovinu nacionalizacijom oduzima, isplati visoke naknade po tržišnim vrijednostima. Na taj način građansko-pravna lica i građani ostaju i dalje ekonomski sposobni i mogu dalje investirati u kapitalističku proizvodnju.

Nacionalizaciju, osim socijalističkih i kapitalističkih zemalja, mnogo koriste novooslobodjene zemlje Afrike i Azije kao. preduvjet i pretpostavku za razvitak sopstvene privrede.

Kao opća politička mjera nacionalizacija se odnosi na neodređena lica, nije personalizirana. Ona predstavlja i ograničenje pravne sposobnosti lica od kojih se imovina oduzima. Naime, građansko-pravna lica i građani od kojih se oduzima

imovina u okviru jedne privredne grane ne mogu u toj oblasti stjecati istu vrstu prava. Nacionalizacija je po pravilu uz naknadu. 5)

2. Kad se govori o nacionalizaciji u Jugoslaviji može se reći da je ona izvršena u tri navrata i to na temelju: zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća od 6.decembra 1946.godine 6), Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća od 29.aprila 1948.godine 7) i Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta od 31.decembra 1958.godine. 8)

Nacionalizacijom od 1946.godine obuhvaćena su preduzeća u 42 privredne grane, između ostalog u industriji nafte, prirodnog gasa, rudarstvu, preradi uglja, ekstraktivnoj industriji, automobilskoj industriji, brodogradnji, mašinskoj industriji, prehrambenoj industriji, industriji tekstila, cementa, duvana, lijekova, građevinarstvu, bankarstvu i osiguranju i dr. Nacionalizirana je sva pokretna i nepokretna imovina kao i prava koja su pripadala nacionaliziranim preduzećima (patenti, licence, rudarska prava, služnosti, uzorci, modeli, žigovi).

Nacionalizacija od 1948. godine obuhvatila je sva preduzeća koja su posvom karakteru imala opću važnost za saveznu državu ili republiku odnosno njihovu privredu, za zaštitu zdravlja, kulturni razvoj i sl. Tako su nacionalizirani: štamparije, bolnice, javna kupatila, kreditna i osiguravajuća preduzeća, bioskopi itd.

Ovom nacionalizacijom nacionalizirana je nepokretna imovina stranaca (stranih državljana i ustanova, privatnih i javnopravnih lica) izuzev nepokretnosti predstavništava stranih država koje im služe za službene potrebe.

Nacionalizacijom iz 1958.godine silom zakona oduzete su građanima i građanskopravnim licima najamne zgrade i građevinsko zemljište. Ta nacionalizacije je obuhvatila stambene zgrade u privatnom vlasništvu sa više od dva stana i tri manja stana, stambene zgrade ili dijelovi stambenih zgrada u vlasništvu građanskopravnih lica, društvenih organizacija i udruženja građana, poslovne prostorije u vlasništvu građana, građanskopravnih lica i udruženja građana ako ne služe njihovoj dozvoljenoj djelatnosti i dr.

Izuzetno u vlasništvu građana ostavljene su poslovne prostorije u stambenoj zgradi ako služe dozvoljenoj djelatnosti vlasnika. Ovom su, dakle, nacionalizacijom obuhvaćene poslovne prostorije u vlasništvu građana i građanskopravnih lica koje su služile obavljanju privredne, administrativne, prosvjetne, zdravstvene i drugih sličnih djelatnosti.

5) U Sovjetskom Savezu nacionalizacija provedena 1917.godine (Dekret o zemlji) bila je bez naknade.

6) "Službeni list FNRJ", broj 98/46.

7) "Službeni list FNRJ", broj 37/48.

8) "Službeni list FNRJ", broj: 52/58,3/59,24/59 (obavezno tumačenje čl.39.stav l.), 24/61 (obavezno tumačenje čl.1.i 12.), 1/63) (obavezno tumačenje čl.40.st.1); "Službeni list SFRJ", broj 30/67 (Odluka Ustavnog suda Jugoslavije u vezi s propisima donesenih na osnovu čl.34. i 35. Zakona).

Uredba o provodjenju nacionalizacije najamnih zgrada i građevinskog zemljišta objavljena je u "Službenom listu FNRJ", broj: 4/59,53/60 i "Službenom listu SFRJ", broj 8/64.

Ustavi iz 1974. godine ne poznaju nacionalizaciju, ali u pravnoj teoriji ostalo je sporno pitanje primjene Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta poslije donošenja Ustava.

Zajednička karakteristika nacionalizacija provedenih na temelju zakona iz 1946. 1948. i 1958. godine su:

- nacionalizacije su provedene sa naknadom koja nije predstavljala ni približnu vrijednost nacionaliziranih nepokretnosti. Naknada je utvrđivana na osnovu odrednih tarifa i tarifnika i nije bila tržišna. Samim tim ta naknada je bila duboko nepravedna, a ekonomski je uništen, sa sigurnošću možemo reći, najproduktivniji i najvitalniji dio društva. Krenulo se putem centralno planske privrede, a država utemeljena na socijalnoj nepravdi nije mogla imati perspektivu za dug život;

- nacionalizacija je originalan način stecanja društvenog (državnog) vlasništva, a tada novonastala državna preduzeća nisu bila pravni sukcesori ranijih privatnih preduzeća. Život je počeo ispočetka.

IV - AGRARNA REFORMA

Kad govorimo o oduzimanju imovine građana i građanskopravnih lica sa sigurnošću možemo konstatirati da agrarna reforma zauzima veoma značajno mjesto. S aspekta posljedica (negativnih naravno) po narod Bosne i Hercegovine može se smatrati i najznačajnijom mjerom i aktom države (Kraljevina SHS, a zatim i nove Jugoslavije).

Agrarna reforma je u biti akt promjene tradicionalnih odnosa agrarnog vlasništva preraspodjelom zemlje u korist zemljoradnika bez zemlje i sitnih vlasnika zemlje. Njome se mijenjaju vijekovima stvarani odnosi koji u principu predstavljaju temelje društvenih sistema. Sprovodi se najčešće poslije građanskih ili socijalističkih revolucija ili poslije oslobođenja od kolonijalne vlasti ili druge okupacione vlasti, a može imati političke, ekonomske, nacionalne i socijalne ciljeve. Agrarna reforma je prisilno oduzimanje zemljišta i šumskih veleposjeda od građana - veleposjednika, građanskopravnih lica, crkava i vjerskih ustanova a s ciljem zadovoljenja principa da zemlja treba biti vlasništvo onih koji je obrađuju.

Agrarne reforme provedene u Kraljevini SBS i novoj Jugoslaviji često su tema o kojoj se vodi rasprava, a u kontekstu rasprave o mogućim pravcima i rješenjima na terenu povraćaja oduzete imovine njenim ranijim vlasnicima i privatizaciji.

Agrarnom reformom, koja je izvršena u staroj Jugoslaviji u periodu 1919.-1941. godina formiran je zemljišni fond od 1,924.307 hektara. Taj zemljišni fond je raspoređen na 614.603 porodice (agrarna interesenta) što u prosjeku iznosi 3,13 hektara po agrarnom interesentu. Od tako formiranog zemljišnog fonda na Bosnu i Hercegovinu otpada 1,236.227 hektara ili 66,8%. Dakle, glavni oslonac agrarne reforme bila je Bosna i Hercegovina.

Tako stvoren zemljišni fond u Bosni i Hercegovini podijeljen je: bivšim kmetovima, 9) bivšim beglučarima, 10), beskućnicima, solunskim dobrovoljcima, invalidima srpske vojske i ostalim zemljišnicima.

Struktura udjela pojedinih grupa agrarnih interesenata koji su dobili zemlju ukazuju na ciljeve ove agrarne reforme. 11) Većina zemljišta i šumskih veleposjeda bila je u svojini Bošnjaka. Ovom agrarnom reformom stara Jugoslavija je prvo legalizirala stihijno stanje u ovoj oblasti nastalo po završetku prvog svjetskog rata, 12) a zatim većim brojem zakonskih i podzakonskih akata 13) pravno urediti ovu oblast.

Ova agrarna reforma je imala socijalno-političke, ekonomske i prevashodno nacionalne ciljeve. 14)

Agrarnom reformom su ukinuti feudalni odnosi, kmetski i beglučki, a ona je proizvela veoma teške posljedice po imovinu Bošnjaka.

Posebno važan aspekt ove reforme jeste pitanje naknade za oduzetu zemlju. Stara Jugoslavija je za oduzetu zemlju utvrdila visinu naknade (oštete) i način njene isplate ranijim zemljovlasnicima. 15)

9) Kmetovi su imali ugovore o zakupu koji su bili registrirani u gruntnicima sa jasno definiranim pravima i obavezama.

10) Beglučari su bili radnici na beglučkim posjedima, ali ugovora i bilo kakvih pisanih dokumenata o međusobnim pravima i obavezama između begova i beglučara nije bilo.

11) Zemljišni fond od ukupno 1,286.327 ha u Bosni i Hercegovini podijeljen je slijedećim agrarnim interesentima:

- bivšim kmetovima (113.103 korisnika	775.223 ha,
- bivšim beglučarima - 54.728 korisnika	400.072 ha,
- beskućnicima - 25.752 korisnika	28.458 ha,
- solunskim dobrovoljcima - 4.483 korisnika	22.415 ha,
- invalidima srpske vojske - 2.542 korisnika	8.326 ha,
- ostalim zemljišnicima - 48.972 korisnika	51.723 ha.

12) Vidi: M.Imamović,K.Hrelja,A.Purivatra: "Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima, str.45,46 i 47.

13) U razdoblju od 25.2.1919. do 1.4.1936.godine u cilju provođenja agrarne reforme donijeta su 33 pravna akta i to: 18 Zakona, 7 Uredbi, 6 Naredbi i 2 Pravilnika.

Medjutim, bez obzira na ovoliki broj propisa u ovoj oblasti je vladala prava pravna anarhija.

14) "Prema popisu iz 1910.godine u Bosni i Hercegovini je bilo krupnih zemljovlasnika nemuslimana tek 9,9%".

15) Naknade odnosno ošteta za oduzetu zemlju regulirana je Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa od 12.maja 1921.godine "Službene novine, broj 111 iz 1921.godine, te Finansijskim zakonom za 1936/37.godinu.

Međutim, isplaćena naknada za oduzetu zemlju bila je vrlo skromna, 16) a država ni tako nisko utvrđenu naknadu nije isplatila. Od ukupne finansijske obaveze po ovom osnovu država je isplatila svega 51,96%, a preostali dio od 48,04% država je ostala dužna. 17)

Generalno posmatrano ova je agrarna reforma rodila veliku nepravdu prema Bošnjacima u Bosni i Hercegovini. Njeno provođenje praćeno je ogromnim defektima, koji se ogledaju i u slijedećem:

Prvo, politički, socijalni i nacionalni defekt bio je izdvajanja područja bivše Kraljevine Srbije iz procesa agrarne reforme, 18)

Drugo, nedovoljno definirani odnosi poslije prvog svjetskog rata rezultirali su legalizacijom bespravno uspostavljenih stanja i općom otimačinom i pljačkom.

Treće, agrarna reforma u Bosni i Hercegovini obuhvatila je 51/6% poljoprivrednih površina, koje su na taj način podvrhnete vlasničkoj transformaciji. Na ove i druge negativnosti ukazivali su čak i mnogi ugledni Srbi-novinari i publicisti. 19)

Agrarna reforma u novoj Jugoslaviji predstavlja posebno poglavlje, provedena je na osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. 20) Ovim zakonom je oduzeta zemlja bez naknade veleposjednicima, raznim kapitalističkim institucijama i ustanovama, pripadnicima njemačke nacionalnosti, narodnim neprijateljima i suradnicima okupatora. S naknadom je oduzeta zemlja poljoprivrednicima sa preko 25 hektara obradive, odnosno 45 hektara ukupne površine, te vlasnicima zemlje - nepoljoprivrednicima sa preko tri hektara ukupne površine zemlje. Zakonom iz 1953.godine utvrđen je novi zemljišni maksimum od 10 hektara obradivog odnosno do 15 hektara zemljišta u brdskoplaninskim područjima. 21) Na taj način formiran je zemljišni fond od 1,6 miliona hektara, koji je raspodjeljen siromašnim seljacima i kolonistima (316.000 porodica), a dio je dat državnom sektoru poljoprivrede (49%).

Dakle, nova Jugoslavija, kao pravni sukcesor Kraljevine SHS osim što nije izvršila obavezu izmirenja duga prema vlasnicima oduzetih zemljišta agrarnom reformom 1919.-1936.godine pribjegli je novoj agrarnoj reformi i prisilnom oduzimanju zemlje preko utvrđenih maksimuma. Takve mjere su pored ekonomske neopravdanosti male za posljedicu proizvodjenje nove društvene nepravde. Nova Jugoslavija je nastavila odnosno nije ispravila veliku nepravdu svoje prethodnice, a uz to je učinila još jednu novu nepravdu prema građanima.

16) Naknada za jedan hektar zemljišta iznosila je 5,8 dolara prema tada važećem kursu jednog US dolara od 50 dinara, što je bilo znatno ispod prometne vrijednosti zemljišta.

17) Država je zemljoposjednicima isplatila ukupno 132,5 miliona dolara, što znači da je isplatila gotovinski dio i još 5 miliona iz emisije 1936. godine.

18) Vidi: M.Imamović, K.Hrelja, A.Purivatra: isto djelo, str. 67.

19) Isto, str. 68. i 69.

20) "Službeni list FNRJ", br. 64/45, 16/46, 24/46, 99/46, 105/48, 19/51, 21/56, 51/57, 55/57, 10/65.

21) Zakon o zemljišnom fondu općenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama od 27.5.1953.godine.

V - KONFISKACIJA

Konfiskacija je kao i nacionalizacija i agrarna reforma predstavljala značajnu mjeru revolucionarne vlasni nove Jugoslavije.

Konfiskacija je prisilno oduzimanje cijele ili dijela imovine bez naknade u korist države. U pravnom sistemu nove Jugoslavije primjenjivana je u dva oblika.

Prvo, kao revolucionarna mjera prema licima koja su po osnovu klasnih, ideoloških ili političkih razloga proglašena nepodnožnim ili opasnim za državu. 22)

Drugo, kao vrsta krivične sankcije - kazna koja je izricana izvršiocima krivičnih djela, čije je propisivanje imalo za cilj zaštitu poretka revolucionarne države.

Istorijski posmatrano, konfiskacija je bila jedna od najznačajnijih mjera koja je predviđena već "Fočanskim propisima" iz februara 1942. godine. Upravljen je prema tzv. narodnim neprijateljima. Dalje, konfiskacija je pravno fundirana u Odluci AVNOJ-a o prijelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine o državnoj upravi na imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasni prisilno otudjile od 21. novembra 1944. godine. 23) Ova Odluka je potvrđena Zakonom o prijelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine i sekvestraciji nad imovinom odsutnih lica. 24)

Konfiskacija imovine definitivno je bila uređena Zakonom o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije. 25) Tim zakonom konfiskacija je definirana kao prinudno oduzimanje imovine bez naknade u korist države a mogla se izreći samo u slučajevima utvrđenim zakonom. 26)

22) Kazna konfiskacije postojala je u novoj Jugoslaviji, prema tome i u Bosni i Hercegovini, do sredine 1990. godine, kada je ukinuta Zakonom o izmjenama i dopunama KZ SFRJ - "Službeni list SFRJ", br. 39/90.

Međutim, u Republici Bosni i Hercegovini konfiskacija je ponovo uvedena za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja za određena krivična djela, Uredbama sa zakonskom snagom o primjeni KZ SFRJ koji je preuzet kao republički zakon, i o primjeni KZ RBiH - "Službeni list RBiH", broj 11/92).

23) Objavljena u "Službenom listu DFJ", broj 2/45.

24) Objavljen u "Službenom listu FNRJ", broj 63/46.

25) Objavljen u "Službenom listu DFJ", br. 40/45, izmjenu u "Službenom listu FNRJ", br. 61/46.

26) Konfiskacija imovine bila je utvrđena i u Zakonu o vrstama kazni - "Službeni list DFJ", br. 48/45, a sudovi su je izricali i na temelju slijedećih propisa:

- Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora - "Službeni list DFJ", br. 36/45, 56/46,

- Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države "Službeni list DFJ", broj 66/45, 58/46,

- Zakon o zaštiti općenarodne imovine i imovine pod upravom države - "Službeni list FNRJ", br. 86/46,

- Zakon o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže - "Službeni list FNRJ", broj 56/46,

- Zakon o krivičnim djelima protiv službene dužnosti "Službeni list FNRJ", broj 88/48,

- Zakon o vojnim krivičnim djelima "Sl. list FNRJ", br. 107/48.

Prema obimu konfiskacija je bila jedna od veoma obuhvatnih mjera podržavljenja privatne imovine. Krajem 1945.godine na osnovu konfiskacije u ruke države je dospjelo preko 80% industrije, pretežan dio bankarstva i skoro cijela veletrgovina. Veliki broj građana, građansko-pravnih lica, kao i stranih fizičkih i pravnih lica ostao je bez cjelokupne imovine bez ikakve naknade.

Stupanjem na snagu Krivičnog zakonika iz 1951.godine 27) i Zakona o izvršenju kazni, mjera bezbjednosti i vaspitno- popravnih mjera 28) prestala je važnost navedenih materijalno-pravnih propisa, pa je konfiskacija izricana isključivo na temelju odredbi krivičnog zakonika kao sporedna kazna.

Posljednjih godina govori se i o vraćanju konfiskovane imovine - dekonfiskaciji.

VI - EKSPROPRIJACIJA

Eksproprijacija u najširem smislu riječi znači oduzimanje imovine, razvlašćivanje. Kao pravni institut eksproprijacija znači oduzimanje ili ograničavanje imovine na temelju Zakona o općem interesu i uz naknadu. Eksproprijacija je takodje originalan način stjecanja društvenog (državnog) vlasništva. Eksproprijacijom se oduzima imovina u korist raznih društveno-pravnih lica i ustanova, preduzeća i dr. Naknada može biti u novcu ili u naturi - davanjem druge odgovarajuće nepokretnosti. U društveno-političkom smislu eksproprijacija se poduzima s ciljem razvlašćivanja jedne klase, sloja građana i dr. To bi moglo biti i jedna od osnovnih karakteristika eksproprijacije u novoj Jugoslaviji.

Dvije su osnovne odrednice bitne za pojam eksproprijacije: prva je da se vrši na osnovu Zakona u općem interesu, a druga je da za ekspropriisanu imovinu ranijem vlasniku pripada naknada. U kapitalističkom svijetu naknada se utvrđuje prema prometnoj vrijednosti, nepokretnosti, dok se u Jugoslaviji utvrđivala na osnovu posebnih tarifa, s tim da od 1968.godine ranijem vlasniku pripada takozvana pravična naknada. O tome kako se određuje pravična naknada sabrani su tomovi sudskih odluka i napisano isto toliko članaka, monografija i mišljenja, a naknada za ekspropriisanu nepokretnost ostala je i dalje nepravična. Zašto? Odgovor je jednostavan. Nepravična je zato što nije tržišna.

Inače, eksproprijacija je star institut 29) a u pravni sistem nove Jugoslavije

27) "Službeni list FNRJ", broj 13/51

28) "Službeni list FNRJ", broj 47/51

29) Prva eksproprijacija u Mađarskoj izvršena radi izgradnje Sečenjijevog mosta u Budimpešti i to uz pravično obeštećenje 1836.godine, a prvi sistemski propis o eksproprijaciji donesen je 1881.godine i bio na snazi blizu 75 godina.

- U Njemačkoj su prve eksproprijacije izvršene u državi Hessen (1821. god.), Bavarskoj (1837.god.), Virtembergu (1988.god.)

- U pruskom ustavu od 1850.godine ističe se da se svojina može oduzeti samo u opravdanim slučajevima i to uz prethodno utvrđeno obeštećenje. U praksi ti su slučajevi naročito: vojni razlozi, razlozi saobraćaja (izgradnja puteva, željeznica, kanala, PTT i dr.).

- U Austrijskom pravu eksproprijacija je u kontekstu općeg interesa regulirana zakonom od 1834.godine.

uvodena je Ustavom FNRJ iz 1946.godine i Zakonom o eksproprijaciji iz 1974. godine. Danas se u pogledu eksproprijacije primjenjuje Zakona o eksproprijaciji ("Službeni list SRBiH", br. 12/87 - prečišćeni tekst).

Primjer eksproprijacije posmatran s pozitivno-pravnog, teorijsko-pravnog i aspekta socijalne pravde i pravičnosti ukazuje na pogrešan pristup socijalističkog zakonodavca. Potvrda ovakvog stava više je nego očigledna. Naime, umjesto da je jednostavno propisano da se naknada za eksproprijiranu nepokretnost utvrđuje u visini tržišne vrijednosti, zakon propisuje tarife, pa potom utvrđuje pravičnu naknadu. I naravno, s jednim jedinim ciljem, da u ime općeg interesa ošteti (i često ekonomski uništi) dobre stojeće građane. I onda, takvo je to opće dobro koje nije istovremeno i dobro za građane.

Cijenimo da će u raspravama o vraćanju imovine građanima sigurno naći svoje važno mjesto i pitanje revalorizacije tzv. pravičnih naknada koje je država isplatila ranijim vlasnicima eksproprijiranih nepokretnosti.

VII - REPRIVATIZACIJA I PRIVATIZACIJA

1. Iz naprijed izloženog (bez pretenzija na potpunost) nameće se zaključak da je razdoblje, koje je započelo agrarnom reformom stare Jugoslavije, a nastavljeno je u toku drugog svjetskog rata i slijedećih 45 godina izgradnje socijalizma u novoj Jugoslaviji, proizvelo suviše problema, da bi ih se moglo riješiti u kratkom vremenskom periodu i odjedanput. Brojne osnove i varijacije oduzimanja vlasništva silom zakona (klasne, kaznene, društveno-ekonomske, političke, nacionalne) zahtjevaju i odgovarajući pristup u cilju iznalaženja odgovarajućih rješenja polazeći od slijedećeg:

a) reprivatizacija i privatizacija kao dva odvojena i različita procesa moraju se prilagoditi rathim uvjetima;

b) apsolutne pravde nema, a ponajmanje je možemo i smijemo tražiti za ovakvo razdoblje i varijacije oduzimanja vlasništva; 30)

c) reprivatirati i ispraviti sve defekte i proizvedene nepravde takode nije moguće;

d) treba raditi na konceptu odmah ili diferencirano pristupajući ne čekajući cjelovita rješenja, jer do njih se neće moći političkim dekretom i metodama policijske države;

e) kompleksna reprivatizacija i privatizacija u ovim uvjetima je utopija i mogla bi predstavljati neuspjeh pokušaj, koji bi imao katastrofalan utjecaj na poziciju i autoritet državnih institucija;

f) neadekvatan pristup u kreiranju i odabiru rješenja mogao bi biti izvor nove društvene nepravde koju niko ne želi (osim snaga statusa quo).

30) Pri izboru koncepta reprivatizacije i privatizacije ne smijemo se rukovoditi poznatom latinskom mudrošću: "Neka bude pravda pa neka svijet propadne", ali je svakako trebamo imati na umu.

2. Uspostavljanje ravnopravnosti svih svojinskih oblika i ponovnom afirmacijom privatnog vlasništva, s jedne strane, te uvođenje višestranačkog sistema u politički sistem, s druge strane, rezultiralo je sve ozbiljnijim zahtjevima za povraćajem oduzete imovine građana i građanskopravnih lica, kao i uvođenjem tržišnih odnosa na prostorima nove (sada bivše) Jugoslavije.

Riječi reprivatizacija, denacionalizacija, privatizacija postale su dio vokabulora širokog kruga građana. Što znače ti pojmovi?

Počecemo od pojma reprivatizacija

U širem smislu pod pojmom reprivatizacije treba podrazumjevati ukupnost aktivnosti (društvenog, ekonomskog, političkog) karaktera koje imaju za cilj transformaciju vlasničkih odnosa na nivou globalnog društva. Ona, dakle, obuhvaća promjenu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju iz državnog i javnog sektora u privatni. Uključuje sve metode - prodaju, povraćaj, besplatno ustupanje imovine države privatnim vlasnicima - građanima i građansko - pravnim licima uz istovremeno povlačenje državnog upravljanja privrednim i drugim pravnim subjektima u najvećoj mogućoj mjeri.

Pod reprivatizacijom u užem smislu treba podrazumjevati vraćanje imovine koja je prisilno prenesena u državno (društveno) vlasništvo po svim osnovama. Ona bi obuhvatila povraćaj imovine oduzete po osnovu: agrarne reforme, nacionalizacije, konfiskacije, eksproprijacije i sl. Vrlo često se koristi i pojam denacionalizacije ali mislimo da taj pojam nije potpuno adekvatan.

Koristi se s pretenzijama da znači vraćanje imovine oduzete građanima po svim osnovama, a u stvari, može značiti vraćanje imovine oduzete isključivo po osnovu nacionalizacije. Koristi se i pojam dekonfiskacije ali on nema svoje uporište u pravnim propisima. Međutim, karakter i obim konfiskacije provedene od strane revolucionarne vlasti nove Jugoslavije ukazuje na potrebu razmišljanja i o tome institutu. Globalna reprivatizacija otvorila bi pitanje ustavnog osnova za donošenje propisa o dekonfiskaciji. Ovo je pitanje veoma interesantno kad se radi o vraćanju imovine učiniocima tzv. političkih krivičnih djela, kao i u slučaju neizvršenih obaveza iz osnova obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda.

Privatizacija (u užem smislu) znači prodaju sredstava i preduzeća u državnom vlasništvu. Cilj privatizacije je afirmacija privatnog vlasništva, tržišta i menadžbenta, te obezbjedjenje svježeg kapitala državi uz pomoć kojeg bi država mogla pristupiti obnavljanju investicija.

3. Vraćanje ranijim vlasnicima prinudno oduzete imovine ima svoje razloge u potrebi uspostavljanja tržišnih odnosa, što znači i potrebu jačanja onog oblika svojine koji je primjereniji tom sistemu - privatna svojina, kao i ispravljanje nepravde prema građanima kojima je prinudno bez naknade ili uz minimalnu naknadu oduzeta imovina.

Nema sumnje da je uspostavljanje kolektivne svojine - društvene svojine, definirane kao svojine svih građana, nanijelo ogromnu štetu društvu jer je na taj način obespravljen i razvlašten upravo najproduktivniji dio populacije kojem je

jednostavno ukinuta ekonomska osnovica. Na taj su način pogažena i osnovna ljudska prava koja demokratske i humane države građanima garantiraju.

Životna mužnost ispravljanja nanesenih nepravdi, povrijeđenih ljudskih prava, uspostavljanje tržišne privrede i tržišnih odnosa a time i sanacija, obnova i revitalizacija privrede, nameće potrebu vraćanja svih oduzetih nekretnina, građanima i njihovim pravnim sljednicima koje se, naravno mogu vratiti, te ukidanje odnosno maksimalno moguće smanjenje obima kolektivne svojine.

Istina, većina političkih stranaka u svojim predizbornim kampanjama (1990. godine) pred prve višestranačke izbore u SRBiH obećavala je građanima vraćanje nekretnina oduzetih na prinudan način u poslijeratnom periodu: međutim, na tom planu učinjeno je vrlo malo.

4. Tako je Skupština SR Bosne i Hercegovine na sjednici od 26. marta 1991. godine obrazovala Komisiju za pitanja denacionalizacije. komisija je pristupila poslu i sačinila Analizu o prinudnom oduzimanju imovine i mogućim pravicima njene reprivatizacije. Analizom su obuhvaćeni socijalno-politički aspekti vlasničkog prestrukturiranja, ekonomsko-politički aspekti oduzimanja i vraćanja imovine, pregled zakona i drugih propisa na temelju kojih je oduzimana imovina, kao i osnovne karakteristike tih zakona i propisa. Analizom je obuhvaćeno pitanje pravne osnove za reprivatizaciju, mogući načini vraćanja imovine i dati prijedlozi osnovnih načela za budući Zakon o reprivatizaciji.

Prema Analizi predmet reprivatizacije mogla bi biti:

- nacionalizovana poljoprivredna i šumska zemljišta, pod kojima se podrazumijevaju i zemljišni posjedi svih vrsta zadužbina, manastira, vakufa, tekija, sinagoga, drugih bogomolja i mjerama agrarne reforme i kolonizacije oduzeti zemljišni posjedi vjerskim ustanovama i vakufima;

- nacionalizovana privatna privredna preduzeća, najamne stambene zgrade, poslovne zgrade i prostorije i građevinska zemljišta u gradovima i naseljima gradskog karaktera;

- stvari i prava koja su postala državna svojina, odnosno prešli u državnu imovinu na osnovu propisa o postupanju sa imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije ili im je oduzeta uz naknadu ili bez naknade od okupatora ili njegovih pomagača;

- stvari konfiskovane zbog neizvršenih obaveza otkupa ili izvršavanja tzv. političkih krivičnih djela /neprijateljska propaganda, zlonamjerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji, povreda ugleda FNRJ i sl.);

- stvari i prava koji su prešli u državnu svojinu za vrijeme obaveznog otkupa pod uslovima pristiska da se poklon učini i stvari kojih su se državljani FNRJ morali odreći (pokloniti) da bi dobili otpust iz državljanstva.

Kao mogući metodi reprivatizacije predviđa se slijedeće:

- prinudno oduzeta imovina vratiće se u svim slučajevima kad je to po prirodi stvari moguće;

- davanje druge odgovarajuće imovine koja se u vrijeme podnošenja zahtjeva nalazi u društvenoj svojini;
- kad nije moguće vraćanje imovine isplatiće se novčana naknada, čiji je obveznik društveno-pravno lice koje ima pravo raspolaganja na imovini u vrijeme podnošenja zahtjeva za reprivatizaciju ili za plaćanje naknade u novcu.

Ovu Analizu razmatrala je Vlada Bosne i Hercegovine u junu 1991.godine. Analiza je prihvaćena kao informativno stručna osnova za dalje aktivnosti na izradi Zakona o reprivatizaciji. Stav Vlade je bio da se što prije ide na izradu općeg Zakona o reprivatizaciji, na temelju tog zaključka pristupilo se pripremi Zakona o reprivatizaciji prinudno oduzete imovine poslije drugog svjetskog rata.

Ali cjelovit Zakon o reprivatizaciji nije ugledao svjetlo dana.

5. U drugoj polovici 1991.godine Vlada Bosne i Hercegovine poduzela je mjere na zaštiti društvene imovine pošto je svojom odlukom suzila prostor za zloupotrebu Zakona o društvenom kapitalu na štetu društvene imovine.

6. Izbijanjem rata u Bosni i Hercegovini 31) obustavljene su aktivnosti na projektu modela reprivatizacije. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine u funkciji Skupštine Republike donijelo je propise o zabrani raspolaganja društvenim sredstvima ako se na taj način mijenja vlasništvo. 32)

7. Na sjednici od 7.novembra 1994.godine Skupština Republike Bosne i Hercegovine donijela je Zakon o pretvorbi društvene svojine. 33)

Danom stupanja na snagu tog Zakona Republika Bosna i Hercegovina postaje nosilac prava svojine na imovini u društvenom vlasništvu i to:

- a. prirodnim bogatstvima i dobrima u općoj upotrebi;
- b. društvenom kapitalu iskazanom u bilansima stanja pravnih lica na dan 31.decembra 1991.godine;
- c. sredstvima na kojima pravo korišćenja i upravljanja imaju: mjesne zajednice, društvene organizacije, udruženja građana i političke organizacije, izuzev sredstava koja su te zajednice i organizacije pribavile iz drugih izvora osim budžeta, sredstava za finansiranje zajedničkih potreba, donacija društvenih pravnih lica i samodoprinosu građana;

31) - 8.aprila 1992.godine Predsjedništvo RBiH donijelo je Odluku o proglašenju neposredne ratne opasnosti;

- 20.juna 1992.godine Predsjedništvo RBiH donijelo je Odluku o proglašenju ratnog stanja u RBiH.

32) Uredba sa zakonskom snagom o primjenjivanju Zakona o prometu nepokretnosti za vrijeme ratnog stanja ili u slučaju neposredne ratne opasnosti - "Službeni list RBiH", br.21 / 92, 17 / 93, Zakon 13/94, 18/94

Uredba o privremenoj zabrani prodaje stanova u društvenoj svojini - "Službeni list RBiH", broj 4/92.

33) Objavljen u "Službenom listu RBiH", broj 33/94.

d. nekretninama koje su izgradnje ili po drugom osnovu stečene iz sredstava budžeta, sredstava za finansiranje zajedničkih potreba te sredstava samodoprinosna građana i donacija bez obzira da li se kod društvenog pravnog lica kao korisnika vode ili ne vode u poslovnim knjigama, odnosno da li su upisane u zemljišne knjige.

Tim je zakonom država postala vlasnik društvene imovine. Dakle, učinjen je prvi korak ka privatizaciji tj. određen je titular društvene svojine i stvorene dalje pretpostavke za njenu potpunu identifikaciju i zaštitu. Uzgred da napomenemo da je država u mnogim privrednim granama - državnim i javnim preduzećima - postavljanjem upravnih odbora i direktora pristupila funkciji upravljanja.

8. U februaru 1995.godine Skupština Republike Bosne i Hercegovine utvrdila je Nacrt zakona o vraćanju stvari vjerskim zajednicama i zadužbinama. Prema ovom Nacrtu predmet vraćanja su stvari oduzete vjerskim zajednicama, zadužbinama, bogomoljama, vjerskim ustanovama, vakufima, tekijama, samostanima i manastirima na temelju:

- Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u NRBiH ("Službeni list NRBiH", br. 2/46,29/47,37/49,14/51 i "Službeni list SRBiH", broj 41/67);
- Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta ("Službeni list FNRJ", br.52/58, 3/59, 24/61 i 1/63);
- Zakona o određivanju građevinskog zemljišta u određenim naseljima gradskog karaktera ("Službeni list SRBiH", br. 24/68);
- Zakona o pravu svojine na poslovnim zgradama i poslovnim prostorijama ("Službeni list SRBiH", br. 23/79, 26/86 i "Službeni list RBiH", br.3/93);
- Osnovnog zakona o eksproprijaciji ("Službeni list FNRJ", br.28/47);
- Zakona o eksproprijaciji ("Službeni list FNRJ", br. 12/57);
- Zakona o eksproprijaciji ("Službeni list SRBiH", br.35/72, 12/87, 39/89 i "Službeni list RBiH", br.15/94);
- Zakona o iskorišćavanju poljoprivrednog zemljišta ("Služb. list SRBiH", br. 24/66
- Odredbe glave IV - ARONDACIJA - član 20-27) i
- Zakona o arondaciji ("Službeni list SRBiH", br. 6/78).

Pod vraćanjem stvari u smislu Nacrta zakona podrazumjeva se prijenos nepokretnih i pokretnih stvari i imovinskih prava iz posjeda i društveno-državnog vlasništva u vlasništvo i posjed ranijim vlasnicima. Kao stvari koje će se vraćati utvrđuju se: poljoprivredna i šumska zemljišta, stambene zgrade i stanovi kao posebni dijelovi zgrada, poslovne zgrade i poslovne prostorije, gradsko građevinsko zemljište koje nije privedeno namjeni, pokretne stvari i imovinska prava preneseni u društveno vlasništvo na osnovu propisa iz člana 1.ovog zakona.

Cijenimo da ovakav pristup rješavanja pitanja reprivatizacije oduzete imovine nije primjeren trenutku u kojem se nalazi Republika Bosna i Hercegovina. Vraćanje imovine vjerskim zajednicama i zadužbinama, iako vjerovatno relativno lako izvodljivo, ne smije se započeti prije procjene posljedica vraćanja imovine i ekonomske funkcije javnih i prirodnih dobara koja se vraćaju.

Procesu reprivatizacije i privatizacije treba pristupiti diferencijano, ali čini nam se da se ovim Nacrtom Zakona polazi sa pogrešne strane. Reprivatizacija mora biti u funkciji pokretanja i revitalizacije privrede i tržišta. Na tom polazištu se mora graditi strategija reprivatizacije.

ZAKLJUČNO

Nalazimo se pred imperativom afirmacije privatnog vlasništva, tržišta i menadžmenta. Na prostoru Bosne i Hercegovine stvarnost je vrlo surova. Teško faktičko stanje i postojanje različitih pravnih poredaka činjenice su koje stoje na putu uspostave pravne države. Afirmacija njene socijalne funkcije gotovo da je neostvariva. Čini se može funkcionirati jedino policijska država.

Ekonomski ambijent karakteriziraju sljedeći pokazatelji:

- velike štete na neostvarenom društvenom proizvodu (izgubljeno oko 30 milijardi dolara);
- društveni proizvod per copita pao je sa 2000 USD na ispod 200 USD;
- industrijska proizvodnja je na nivou 5-6% od nivoa raspoloživih kapaciteta prije agresije;
- ogroman pad zaposlenih;
- veliki broj ljudi angažiranih izravno u odbrani;
- uništen ogroman broj preduzeća i samostalnih obrtnika.

Ali svjesni smo prirodne zakonitosti da je vlasništvo temelj ekonomskog i društvenog razvitka. Zato naše aktivnosti moraju biti usmjerene ka afirmaciji privatnog vlasništva i tržišta uz poštivanje osnovnih principa-pravičnosti i pravne sigurnosti te ekonomske efikasnosti.

Nalazimo se pred zadatkom sa dva kolosjeka:

- prvo, afirmacija privatnog vlasništva i tržišnog načina privređivanja;
- drugo, unutarnja konsolidacija, obnova i ustrojstvo institucija i izgradnja pravne države.

Prvi segment je veoma interesantan i neophodno je raščlaniti ga, pošto zadire u sveru dekolektivizacije društvenog-državnog vlasništva bilo metodom privatizacije putem prodaje ili primjenom nekog drugog modela, odnosno otvara pitanje vraćanja imovine građana i građanko-pravnih lica oduzete neposredno poslije drugog svjetskog rata i narednih 40-tak godina izgradnje socijalizma u Jugoslaviji.

Cilj privatizacije mogu biti samo ona društvena - državna sredstva koja privatni sektor može koristiti efikasnije.

Međutim, ovaj cilj se nalazi u makazama (između dva čini se nepomirljiva zahtjeva - zahtjeva za brзом privatizacijom svega što je društveno-državno i zahtjeva za postizanje ekonomske efikasnosti.

Privatizacija mora imati za posljedicu i otvaranje vrata menadžmentu, tom *conditio sine qua non* tržišne ekonomije.

Rasprava o mnogim pitanjima je u toku, a o mnogima još nije ni počela. Očigledno je da Republiku i Federaciju Bosne i Hercegovine čekaju sudbonosni dani.

LITERATURA

1. M.Imamović, K.Hrelja, A.Purivatra:
"Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima" "MAG" Sarajevo
2. Sead Hodžić, "Dekonfiskacija": "Pravna misao" br. 1-6/94
3. Jadranko Crnić:
"Nacionalizacija i denacionalizacija", Zakonitost br. 9-10/90
4. Doc.dr Mladen Puškarić:
"Temeljna obilježja privatizacije", Zakonitost br. 9-10/90
5. "Posljednji dani društvenog vlasništva":
Materijali sa savjetovanja Opatija 6-8 rujna 1990.godine
6. Drago Buvač: "Povratak u kapitalizam", Zagrebačka poslovna škola, Zagreb 1990.
7. Mr Hilmo Pašić: Reprivatizacija i agrarna reforma u staroj Jugoslaviji", Pravna misao 1-12/93.
8. V.Lukić, M.Begić, J.Imamović:
"Teorijski i praktični komentar Zakona o premjeru i katastru nekretnina", SID "Struka", Sarajevo, 1991.
9. Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada,
NIP Službeni list SFRJ, 1978.
10. Enciklopedija samoupravljanja, IŠKRO
"Savremena administracija", Beograd, 1979.
11. Pravna enciklopedija, IŠKRO
"Savremena administracija", Beograd, 1985.
12. Pravni leksikon, "Savremena administracija", Beograd, 1984.
13. Zakonski i drugi propisi.